

НОВАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

От 1927 година, когато видният български литературовед Боян Пенев фактически завършва своята обемиста „История на новата българска литература“ във вид на университетски лекции, по-късно систематизирани и издадени, до излизането на том втори от академичната история на българската литература изминаха четири десетилетия. И преди отпечатването на Б. Пеневата история бяха изследвани немалко въпроси на българската възрожденска литература, но тя бе първият най-пълнен научен труд, който отрази цялостно литературното развитие на българския народ от появата на „История славяноболгарская“ до възрождената поезия на Христо Ботев. Продължителният период след нейното издаване е изпълнен с редица нови изследвания, някои от които носят печата на оригинални, задълбочени научни проучвания. Те осветляват отделни страни на българското литературно възрождане, творчеството на писатели и книжовници с нееднакво значение, а така също и по-специални проблеми, свързани с развитието на периодичния печат, училищното дело, педагогическата книжнина, фолклора или основните литературни жанрове, методи и направления. Още преди Девети септември 1944 г. се появиха и твърде значителни изследвания от по-общ характер, които доразвиха някои от установките на Димитър Благоев за характера на Българското възрождане, подложиха на основна критика отделни буржоазно-идеалистически възгледи и концепции, в съответствие с марксистическата методология на своите автори разкриха в нова светлина литературното и обществено дело на редица писатели.

Както историята на Боян Пенев с безспорните си положителни качества, така и немалка част от другите проучвания, издадени преди и след отпечатването ѝ като дело на видни български учени, спомогнаха да се утвърди пиетата към централните фигури в Българското възрождане, разкриха несъмнени положителни черти в характера на българския народ посочиха неговия свободолюбив дух, отразил се така положително върху съдържанието и патоса на самата художествена литература. В отделни случаи тези проучвания са така значителни и заемат толкова важно място в литературната наука за Възрождането, че в представите ни те стоят редом с творците на нашата художествена литература и култура от Паисий до Ботев. Разискваме ли днес по някои общи въпроси на тази литературна

епоха, не можем да не прибегнем до изследванията на Иван Шишманов, Боян Пенев, Димитър Благоев, Георги Бакалов, Жак Натан; искаме ли да се приближим до личността на Априлов, изключено е да минем без щедрото посредничество на най-пълната за сега монография за живота и делото му, написана от акад. Михаил Арнаудов; говорим ли за Паисий и съвременниците му, то повече от естествено е да се позволим на сигурните аргументи на Йордан Иванов; а кой днес е в състояние да проследи живота на Ботев и всички ония обстоятелства, които определят патоса и главните насоки на делото му, без проучванията на Михаил Димитров и Александър Бурмов? И нищо чудно, че в продължение на дълги години изследванията на тези и други наши автори бяха основния източник на възгледи и концепции за българското литературно развитие през Възрождането, широко разпространени също в съседни и по-далечни страни, където делото на Отец Паисий или Софроний Врачански, Любен Каравелов или Христо Ботев предизвиква голям научен интерес.

Ала наред с положителната роля и несъмненият принос в осветляването на различни въпроси на българската възрожденска литература, историята на Боян Пенев и най-вече последвалите я научно-популярни истории, отделни очерци и книги, продължително време утвърждаваха и немалко погрешни постановки и възгледи било за характера и същността на Българското възрождане, било за идеологията и творчеството на Петко Славейков, Любен Каравелов и Христо Ботев или пък за изявата на основните художествени направления и течения в българската възрожденска литература. Макар да бяха широко известни изследванията на българското марксистко литературознание, до Девети септември 1944 г. бяха само частично преодолени буржоазно-идеалистическите концепции за Българското възрождане, за ролята на личността, за основното в идеологията и творчеството на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански и други видни български възрожденци.

Десетки нови проучвания, обнародвани главно през двете десетилетия на нашата социалистическа съвременност, въз основа на несъмнена или относително приемлива аргументация оспориха „общоприети“ в миналото истини, предложиха нови решения на частични и по-обща въпроси, पुснаха в научно обръщение в немалко случаи много ценен фактически материал за живота и

делото на видни възрожденски книжовници и писатели като Неофит Рилски, Райно Попович, Петко Славейков, Любен Каравелов, Райко Жинзфов, братя Миладинови, Григор Пърличев, Христо Ботев и други. Няколко научни сесии и дискусии (за Паисий Хилендарски и неговата епоха, за Христо Ботев и Любен Каравелов, за главните литературни направления и методи в българската литература, за Петър Берон и др., на които много сътрудници обстойно изложиха своите съображения и становища по редица въпроси), както и обсъждането на съветската история на българската литература, хвърлила обилна светлина върху личността и делото на тези писатели, върху възрожденската епоха изобщо. Така чрез десетките нови студии, монографии, архивни публикации, научни сесии и дискусии в нашата литературна наука все по-определено се утвърждаваше съвременният материалистически подход към сложните и своеобразни явления в българската възрожденска литература, към въпросите на идейно-политическото и културно развитие на българския народ през Възраждането, изпъкнаха редица негови неизследвани или погрешно обяснявани в миналото черти.

Но тези студии и монографии, ценни с приносните си моменти, с аргументирано отстояваните в тях нови решения, не можеха да дадат общата картина на българската възрожденска литература, нито пък да осветлят всички извършващи се в нея процеси. Поради това съвсем естествено е голямото нетърпение, с което очаквахме първата наша марксистка история на възрожденския период от развитието на българската художествена литература, която е вече в ръцете на читателя и със своите 650 страници трябва да му представи и обясни основните нейни постижения и отличителни особености. Тя е написана от учени и специалисти, отдавна познати със своите научни изследвания и приноси в проучването на българската възрожденска литература: Петър Динеков, Пантелей Зарев, Емил Георгиев, Стойко Божков, Георги Димов, Кръстьо Генов и Цветан Минков.

Задачата на настоящата рецензия за този безспорно нов значителен труд на Института за литература не виждам в посочването на евентуално допуснати в него фактически грешки, нито пък в подробното разглеждане на отделни въпроси с оглед на едно по-различно становище, което би трябвало или би могло да бъде застъпено в историята. Без да подценявам тази задължителна за всяка по-обширна рецензия задача, ще засега само някои въпроси, които разкриват главните положителни предимства на новата история на българската възрожденска литература пред други подобни

трудове, както и отделни нейни несъмнени слабости.

Като запазва формата на том първи и предварително усвоените от ръководството на института принципи на работа за характера и еднаквата структура на всички отделни томовете, новата история на българската възрожденска литература представя нейното развитие чрез обзорни глави за различните периоди и самостоятелни очерци за главните писатели и поети, чието творчество характеризира постиженията, насоките и отличителните особености на литературното ни развитие през възрожденската епоха. Тя не е история на литературните жанрове и направления, нуждата от каквато история е чувствителна и която с подробно осветляване на редица специфични въпроси би запълнила една празнина в съвременната българска литературна наука. Като възприема, така да се каже, класическите форми на литературната история, тя има твърде важно предназначение, защото може да представи сравнително най-пълно и да обясни всеотрасно литературното развитие на българския народ през определени исторически епохи. Тъкмо подобен род истории на националните литератури отразяват научното отношение към всички големи и малки дейци на една или друга епоха, допринесли със своята ревностна патриотична дейност за литературния и културен прогрес на своя народ, разглеждат подробно въпроси и явления, които представляват по-малък интерес за специалните истории на литературните жанрове, методи или направления.

Една от положителните черти на новата история на българската възрожденска литература виждам в стремежа на авторския и редакторския ѝ колектив да я освободят от всички ония подробности, които засягат повече културното развитие на народа ни и само частично подпомагат литературния процес. Добре знаем, че на тези въпроси (развитието на училищната и педагогическата книжнина, черковната борба, периодичният печат и пр.) Боян Пенев отделя твърде много място в своята история. И при тогавашното състояние на науката това „комплексно“ разглеждане на литературни и общокултурни въпроси е било необходимо и напълно оправдано. Днес обаче, когато развитието на училищното дело и на педагогическата мисъл изобщо, или на периодичния печат и печатарското изкуство е предмет на десетки студии и сериозни монографични изследвания, по-подробното им разглеждане в една съвременна история на литературата не е наложително. Нещо повече: то непременно обременява изложението и пречи на по-пълното осветляване на литературния процес. Затова пък е нужно тези области от културно-националния живот да бъдат отразени по съответен начин само с най-характерните си черти, с едно

обобщение, което разкрива и обяснява значението им за литературата. Тъкмо в това отношение посоченият положителен стремеж на автори и редакция не е напълно последователен и не навсякъде еднакво резултатен: в историята често подробно се разглеждат чисто исторически въпроси, без да се утвърждават нови решения, отделни моменти от историята на училищната просвета и периодичния печат, черковната борба и пр.

Друго положително качество на разглежданата история представя ясното и научно външно очертаване на главното, определящото в литературното развитие през различните му етапи и периоди. С малки изключения обзорните глави разкриват перспективната линия на това литературно развитие, постоянното разширяване на неговия жанров и тематичен обем, все по-утвърждаващата се връзка с живота в посока на национално-освободителните идеали на народа и прогресивните художествени и социални идеи на епохата. „Условията на началното развитие на Българското възрождане — четем още на стр. 26 — не са били твърде благоприятни за размах на духовния живот. Възрожденските явления са в значителна степен „усамотени“ за едно продължително време поради това, че след първата поява на една нова епоха. . . започва разруха на турската феодална система — погроми над империята и феодални размирици, които не са благоприятствували за новото производство и размяната.“

Следващият период от българското литературно възрождане е представен с повече ярки книжовни прояви, които говорят за преодоляването на основателно забелязаната „усамотеност“ на явленията до 20-те години на миналия век. „Един буквар, излязъл през 1824 г., поставя начало на нов момент в развитието на българската литература. . . Книжнината ни съвсем рязко се отделя от средновековните условности, новият възрожденски дух намира въздействие в определени светско-национални и демократични литературни форми и направления. Докато идеите на Пансий и Софроний бяха начален манифест на народното възрождане и се проявяват главно чрез публицистиката, след излизането на буквара на Берон започва период, в който българската литература придобива нови черти, обособяват се жанровете, форми и направления, за да се очертае в средата на века нейният истински подем като ярка съставка на българската национална култура“ (стр. 87). И тук подробно, макар в ненапълно подходящ порядък, се излагат всички нови отличителни компоненти на литературното развитие до Кримската война, когато започва периодът на „най-високите постижения на българската възрожденска литература“, когато тя получава напълно „художествен“ облик, приличава се до съвременния тип литература,

когато се изявяват „по-определено тенденциите на различните художествени методи — методите на сентиментализма, романтизма и реализма, които се срещат и преплитат, развиват се успоредно или се борят помежду си в твърде своеобразна историческа обстановка на нашето литературно развитие през XIX в.“ (стр. 182). За първи път едва в тази литературна история 70-те години се обособяват в относително самостоятелен момент от литературното развитие. Несъмнените основания за това са изложени в обзорния очерк, който по сходен начин сочи „пълното сливане на литературата със задачите на обществената и политическа борба“ като „една от най-характерните и специфични национални особености на литературния процес в България“ (стр. 426). Все тук се отразяват различните обществени и общокултурни условия и предпоставките, които „благоприятствуват да се развие на по-висок етап българската литература, да се укрепи в нея реализмът, да се умножат жанровете и да се разшири тяхното стилово разнообразие, да се повиши художественото умение на писателите. . .“ (стр. 441).

Мисля, че приведените примери от различните обзорни глави в новата литературна история на Българското възрождане показват наличието на един предвзрително добре обмислен и умело приложен от авторите принцип на разграничаване на отделните периоди върху основата на новите качества, които българската възрожденска литература проявява в своето вековно развитие. Понякога тук може да се забележи известна несъразмерност в цялостното обхващане на литературния материал, на места преобладаващ констативен подход, липса на по-цялостни обобщения, които да изместят подробното изброяване на книги, вестници, училища. Ала това няма особено значение, ако приемем, че са обхванати и обяснени всички основни факти, които определят съдържанието и насоките на литературното развитие през отделните му етапи.

Може сериозно да се възрази, че в тези обзорни глави не е осъществено едно друго, също важно според мен, тяхно предназначение — да очертаят ясно личността и делото на ония скромни ревнители на българското литературно и културно възрождане, за които основателно не е предвиден специален очерк, макар на времето да са развили немаловажна дейност. В това отношение историята на Боян Пенев ще бъде предпочитана с по-обилните данни за книжовниците като Найденов, хаджи Йованович — този безпримерен разпространител на българската книга, който с рядък ентузиазъм я разнася из всички краища на страната и извън нея и така подпомага интересите на редица сръбски, хърватски и други южнославянски книжовници към българската литература. А колко много допринася той за съвременното запознаване на бъл-

гарски писатели, учители и преводачи с интересували ги творби предимно на сръбската литература! Или Партений Павлович, Христофор Жефарович, Анастас Кипиловски и всички други първи стихотворци, Георги Пешаков, Райно Попович, Йоаким Груев, Елена Мутева, Г. Теохаров и още много техни съвременници. За всички тях сведенията в новата история са твърде непълни, като в немалко случаи са отбелязани само с две-три определения, които не казват нищо по-съществено на съвременния читател. Известно изключение представят кратките очерци за Партений Павлович, Христофор Жефарович, Райно Попович или за Бачо Киро. Но и очеркът за автора на „Стематографията“ например не представя достатъчно богатата му и интересна дейност. Тук той е показан само с онова, което го свързва с българската литературна и историческа действителност, а е пропуснато всичко за така плодотворната му дейност сред сръбския и други южнославянски народи. Правилна е констатацията на проф. Емил Георгиев (стр. 22), че сръбската културна общественост приема Партений Павлович, Христофор Жефарович и други техни съвременници, които поради обективни причини работят извън пределите на своето отечество, „като свои културни и книжовни дейци, но те не забравят, че са българи“. Ала колко похубаво щеше да бъде, ако именно тук бе разкрита по-подробно творческата им личност върху основата и на други прояви на тяхната дейност: повече обществено-будителска и по-малко литературна. Тогава непременно щеше да изпъкне не само значението им за българското културно развитие („Усвоената култура и създаденото от тях книжовно дело те обръщат към своя народ...“, стр. 22), но и реалният им принос като дейци на южнославянското възрождане, каквито ги е направило времето. Наред с отдавна известните данни, щяхме да видим в историята един сравнително нов и не така познат у нас образ на тези „радетели на българското отечество“, но и борци за културния напредък на други южнославянски народи.

Крайно недостатъчно са представени други български възрожденски дейци, за които сякаш предварително съставителите и редакцията на тома са приели, че не са нужни допълнителни изследвания за живота и дейността им и можем да се задоволим с известните досега сведения, които в повечето случаи се оказват съвсем оскъдни. За Георги Пешаков например се споменава само това, че е автор на познатите две стихотворения за Венелин, че е „румъно-български поет“, без дори да се поясни с какво и защо заслужава подобно определение. А колко интересна е тази личност с типичната за много български възрожденци нерадостна биография, чийто добро познаване между другото хвърля допълнителна светлина върху будителската роля на Венелин сред българите, върху тематичния облик на българската ода,

върху началните стъпки на самата литература. Този съвременник на Софроний Врачански, който често в писмата си се нарича „слуга на музите и поезията“, е човек с много силно патриотично чувство и будна мисъл, подхранвала у него идеята да работи не само за народно добро, но и „ревностно за общеполезно чововещеско блаженство“ (разр. м.). Неблагоприятните обстоятелства, при които е живял обаче, не са му позволили да изяви своите възможности, изцяло да се отдаде на книжовна дейност, отрано да избистри своето народно и национално съзнание. До 1830 г. докато живее със съзнанието на „славяно-румън“, той съставя на румънски език около 15 преводи, подражателни и оригинални книги, които по заглавие се поставят в естествена връзка с просветителските тенденции и сентиментализма в тогавашната румънска литература. Все през същия период написва една поема за големия румънски революционер Тудор Владимиреску и още няколко подражателни творби на гръцки език, които остават неиздадени. Познава отлично творчеството на стария румънски поет Алеко Въкреску, поддържа връзка с видни румънски книжовници. А когато след 1830 г. се установява в Букурещ и влиза в контакт с българите от кръга на Юрий Венелин, той напълно осъзнава своята принадлежност към българската нация и определено заговаря за тежкото положение на народа си. Едва сега, в напреднала възраст, започва да чувства родната си. При такова повишено състояние на духа последователно се появяват познатите две стихотворения за Венелин, една патетична ода за Петър Берон, издържана в духа на Венелиновия призив за самотвержена народна дейност, една стихотворна възхвала на сръбския народ, няколко стихотворения, изпратени на Венелин и отпечатани в сборника на Петър Безсонов, вероятно и други творби, които не са запазени. Така, занимавал се с усилена книжовна дейност в продължение на три десетилетия, той вижда отпечатани само част от произведенията си на български език, с които всъщност, макар и твърде късно, вписва името си в историята на българската възрожденска литература. За разлика от творбите му на румънски, които се отличават с чист и четивен език, те са написани на неправилен и неовладян български език, но посочените обстоятелства добре обясняват този факт. Важно е да се прибави още, че след 1830 г. Пешаков се интересува и от въпросите на училищната просвета — един област, в която би могъл да бъде полезен по призвание. Като прочита Венелиновия труд „О характере народного песен у славян задунайских“, който притежава с автограф от автора, осъзнатият български поет се убеждава още повече в голямото значение на делото му и в благодарственото си писмо

до него изповядва: „Мое най-голямо благоденствие в света би било, ако можех да бъда при един високоумен и добродетелен мъж като Вас и ревностно да работя за общеползено човеческо блаженство.“

Споменавам всичко това за Пешаков (конкретните примери могат да бъдат много и за други наши възрожденци) с единствената цел да илюстрирам чрез него отчасти констатацията си за нуждата от повече сведения за живота на подобни дейци. От по-пълно очертаване на тяхната личност, защото те не бива да отсъствуват със съответното обяснение в една съвременна история на възрожденската литература. Когато се говори и пише за тях подробно, понякога се чуват гласове: Нужно ли е това, не възстановяваме ли средното в нашето литературно минало? Но нали всичко в това наше литературно минало трябва добре да се познава, нали в една история от този именно тип трябва да намери израз нашето общо отношение към дейността на всеки будител, за да бъде почувствувана оценката за всеки реален принос в литературното развитие, а личности и явления да бъдат представени колкото е възможно по-пълно, с повече свои особености, както с основаване постъпват съставители на историите на друг национални култури.

*

„Все в обзорните глави са поставени и някои по-обща въпроси на нашето литературно развитие, засягащи формирането на литературните жанрове, методи и направления, а също и връзката на българската възрожденска литература с други национални литератури. Така, още уводната глава внашва констатацията, че „В епохата на Възраждането в българската литература се формират литературни течения и школи, каквито средновековната литература не познава и каквито развива и европейската литература от Ренесанс насам“ (стр. 17). Твърди се още, че „най-бързо се развива стихотворството“, че „дълго публицистичният жанр е господстващ в литературата ни“ (стр. 16, също 117), че „в поезията на Христо Ботев се извяват романтизмът и реализмът“, като в най-хубавите му творби „достига своя връх революционната романтика на епохата“ (стр. 18), че през периода 1824—1856 г. „в литературата се налага романтизмът“ (стр. 19), а предшествуващият го период, „който онасловаваме като начало на Българското възраждане, все още е удавен в немалка степен в Средновековието, в него започват да се разгъват процесите, които ще въведат българския народ в новото време“ (стр. 27). После идва констатацията, че „развитието на новата българска поезия не изхожда от старобългарската стихотворна традиция; тук за приемственост не може да се говори с изключение на някои отделни библейско-църковни символи и образи...“

(стр. 120); отбелязва се ролята на фолклора, появата на българската поезия; характеризират се превеждането и побългаряването, за да се стигне до някои по-обобщаващи наблюдения от литературното ни развитие през 50-те и 60-те години, когато „вече можем да говорим за борба на художествени методи и направления. Разграничаването в литературата върви не само по общите идейно-политически позиции на писателите... У Раковски преобладава романтичният метод; твърде силни романтични струи има и в творчеството на Славейков, Друмев, Блъсков, обаче постепенно проявите на реализма се засилват“ (стр. 219). Или: „Несъмнено е присъствието на сантиментализъм, романтизъм и реализъм, но те все още не се оформят като ярко обособени течения. Все пак по-ясно забележима е линията на романтизма... при все че българският романтизъм не създава големи внушителни творби и не може да се сравнява с развитието на романтичното направление в другите славянски литератури... Присъствието на романтизма обаче не изчерпва цялата характеристика на българската литература през разглеждания период. Наред с него твърде ясно се налага реалистичната тенденция за отражение“ (стр. 219—220). И накрая общите постановки за последното литературно десетилетие на Българското възраждане, когато художественото творчество на Любен Каравелов и Христо Ботев „утвърждава реализма като господстващ метод в нашата литература“ (стр. 447), когато „с известна условност“ може да се говори още и за поява и развитие на „теоретическа естетическа мисъл в България“ (стр. 447).

Както добре личи от посочените и редица други подобни примери, които не може и не е нужно да бъдат приведени тук, новата история предлага твърде интересни наблюдения и констатации по основни, съществени въпроси на развитието на българската литература, макар само някои от тези въпроси да са предмет на по-обстойно разглеждане и то повече в очерците за съответните писатели. Едни от приведените констатации са приемливи и не будят възражение, някои са противоречиви, недостатъчно изяснени, а по други може да се води спор и допълнителните проучвания да внесат по-голяма яснота, да наложат по-прецизирани решения. Това е съвсем естествено и напълно в духа на непрестанното развитие на науката. Не може обаче да се оспори фактът, че в сравнение с Историята на Боян Пенев и други изследвания в разглеждания научен труд всички тези въпроси са поставени върху съвременна методологическа основа и тяхното решение, колкото и противоречиво в отделни случаи, е потърсено в сложността на явленията, в спецификата на българското литературно развитие.

Ще си позволя да се спра малко по-подробно върху въпроса за началото на бъл-

гарската възрожденска белетристика, поставен и решен в обзорната глава за литературата през 50-те и 60-те години на минали век, където правилно се подчертава, че това начало трябва да се търси не в „първи прояви на белетристката в опити за разказване...“, но в появата на оформени белетристични творби с трайно литературно значение“ (стр. 209). След това авторът на тази глава акад. П. Диневков отбелязва и разглежда отпечатаната през 1859 г. на руски език в „Русская беседа“ творба на Василаки Попович „Отрывок из рассказов моей матери...“, споменава „Нешастна фамилия“ на Васил Друмев, поместена през 1860 г. в сп. „Български книжици“, а също и разказа на Любен Каравелов „Атаман българских разбойников“ („Войвода“), отпечатан също през 1860 г., но на руски език в сп. „Наше время“. И заключава: „При все че излиза едновременно с разказа на Каравелов, а творбата на Попович я предхожда с една година, всъщност повестта на Друмев „Нешастна фамилия“ поставя началото на новата българска белетристика. Тук хронологията няма решително значение, защото се касае за почти пълно хронологично съвпадение. Трябва да се намери друга изходна точка за решаване на въпроса — езикът и предназначението на трите произведения, връзката им със съвременното развитие на българската литература. Разказите на Л. Каравелов и В. Попович са написани на руски език и са предназначени за руския читател, когото трябва да осведомят за живота и страданията на българския народ. Обнародвани в руски издания, те остават в онзи момент непознати на българската общественост, не оказват влияние върху нашия читател, не се превръщат веднага в традиция на българската белетристика...“. Представят неделна част от националната литературна традиция“ (стр. 211).

Че хронологията тук „няма решително значение“, това е несъмнено така. Но, струва ми се, че подобно значение в случая нямат и приведените други две съображения. Защото не само „Нешастна фамилия“, но заедно с нея разказът на Василаки Попович и особено Каравеловият разказ „Войвода“ също са предназначени и за българският читател (да си припомним обръщението на Каравелов към него още в началото на „Войвода“). Информативната им роля в руското общество е тяхна второстепенна задача, тя далеч не изчерпва авторовото намерение за написването им. Очевидна е също връзката им с „Горски пътнич“ и тогавашното развитие на българската литература, на самата белетристика дори. Защото двамата от нейните творци и представители — Василаки Попович и Васил Друмев — по същото време са в Русия и проявяват взаимен интерес към своите литературни опити. Познават тези

творби и останалите български младежи в Русия, едни от които изявяват несъмнени литературни способности и делото им се поставя в пряка връзка със съвременната литературна традиция. Разказите на Каравелов имат определено положително значение за формирането на литературните им възгледи. Така че езикът, на който са обнародвани, макар да ограничава тяхното въздействие във вътрешността на България и по-малко сред българските среди в Цариград, където редица руски списания и специални „Русская беседа“, „Наше время“, са били четени, няма решаващо значение. И да е искал, а в това не можем да се съмняваме, при тогавашното състояние на нещата, Каравелов не е могъл да обнародва разказа си на български език, на какъвто е била написана и впоследствие преведена на руски. Кое от българските списания тогава би дало простор на неговите дълбоко революционни художествени обобщения, насочени срещу властта на поробителя, на така ясните му призови към сънародниците за революционна борба: „Агалът не е малка сила, мои братя!... Да мъстиме, момчета, да мъстиме!... Трябва да се биеме, мои братя, да се биеме!“ Нито едно. А повестта на В. Друмев „Нешастна фамилия“ тъкмо в това отношение е напълно безопасна и дори удобна с възхвалата, която съдържа на различните фермани и хатихумаюни. Очевидно тук трябва да говорим за две напълно противоположни оценки, за две различни становища в ранните творби на българската художествена белетристика, свързани по своему с нейните традиции. Поради всичко това няма ли да бъдем в по-голямо съответствие именно със своеобразното на нашата литературна и обществена действителност след Кримската война, ако не свързваме началото на българската възрожденска белетристика непременно само с една повест (в случая „Нешастна фамилия“), а с трите посочени творби и прищипите им нееднакви художествени обобщения с различно отражение в нейното понататъшно развитие? И наистина, кое в българската възрожденска белетристика е ярко изразено и повече художествено и естетически осмислено — сантиментално-реалистичното, идейно неизясненото още начало на Васил Друмевата „Нешастна фамилия“, или борческото, призывното реалистично повествование на Каравелов, показало свои основни черти и в разказа „Войвода“? Несъмнено второто. Ако приемем, че само повестта на Друмев се „превръща веднага в традиция на българската белетристика“, както се твърди на стр. 211, то мъчно можем да обясним редица нейни главни особености, които издател връзката ѝ с Каравеловото повествование.

При разрешаването на повдигнатия по-горе въпрос напоследък често се засяга и Житието на Софроний Врачански, от което, както четем на стр. 212, „не би могло също да

се извежда началото на новобългарската белетристика, защото тя „не изхожда от неговите традиции, въпреки тематичната близост на „Нещастна фамилия“, „Изгубена Станка“ и „Войвода“ с него“. Да, възрожденската ни белетристика не е могла да изхожда от неговите традиции, както редица писатели дълго не са познавали Паисиевата история; останало е необнародвано. Обективно обаче, то е убедителна илюстрация за много по-ранното, така да се каже, неосъществено начало на възрожденската ни художествена проза, тъй като първо то отбелязва рязката граница между старата религиозно-дидактична и новата художествена проза, дошла да воюва за изменението на съществуващата социална действителност, да създаде и укрепи вярата в съзидателната сила на човека, в революционната дързост на народа. Но тази значителна художествена творба, способна с всичко в себе си да ускори развитието на българската художествена проза, остава всъщност извън това развитие като ръкописно свидетелство за неговото символично, неосъществено начало.

*

Една от най-съществените сполуки на новата история на българската възрожденска литература, която съвсем определено говори за положителното ѝ значение, се състои в правилните възгледи и концепции както за Възраждането, така също за мирогледа и творчеството на отделните писатели. Преодолени са много погрешни становища, избегнати са противоречия, наивни или идеалистически в основата си схващания, характерни за редица студии и по-общи монографии, които не бяха без известност и влияние. В това отношение трудът е в най-пълна хармония с посочените в началото на рецензията изследвания от последните две десетилетия и по-рано, с творческите проучвания на авторите му. Още в първата му страница се утвърждава една явна постановка от значение за общата оценка на българското литературно възрождане: „Въпреки специфичните си черти — четем тук — Българското възрождане представя по същество процес, който е сходен с възрождането на другите европейски страни. То е част от общия процес на разлагане на стария обществен ред, прояден от дълбоки противоречия, и на възход на силите, изграждащи нов тип общество. То представя също период на велики исторически завоевания, на необикновен културен подем, на творческа дръзливост“. Или: „С Ренесанса Българското възрождане има преди всичко тая обща черта, че представя смяна на средновековния мироглед с модерен... Но докато западноевропейското възрождане се характеризира с „откриването на човешката личност“, Българското възрождане се характеризира с „откриването на нацията“ (с.тр 15).

И трябва веднага да се прибави, че навсякъде в труда както в обзорните глави, така и в очерците за отделни писатели и поети, могат да се намерят немалко интересни констатации, които разкриват сходства и прилики (не външни, а вътрешни, присъщи на самия процес) с възрождането на други европейски страни, особено с техните литератури. Може би щеше да бъде не само по-добре, но и по-резултатно, ако най-важните от тях бяха посочени и обяснени в един сравнителен план в уводната глава на историята „Някои проблеми на Възраждането и на развитието на литературата“. Пръснати в отделните ѝ части, сега те се губят, не се възприемат като една обмислена и самостоятелно обособена проблема, която да се налага чрез всичките важни аргументи за основни сходства, прилики и различия между българското и европейското възрождане.

Вярното впечатление обаче от нуждата на по-голяма последователност и системност в разкриването, тълкуването и обобщаването на тези особености не дава основание да се поднеявя постигнатото. В очерците за Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Петко Славейков, Георги Раковски, Любен Каравелов и Христо Ботев се съдържат немалко характеристики, които веднага насочват вниманието към сходни явления в други съседни и по-далечни европейски литератури. Акад. Петър Динеков например анализира някои от ранните стихотворения на Петко Славейков, изтъква особености на неговия сантиментализъм и очертава една по-широка картина на любовната лирика в съседните балкански литератури. Стойко Божков говори за реалистичните повести на Каравелов и набелязва отличителни черти на един метод, който по същото време навлиза или съществува в други литератури, като стимулира правдивото и многостранно изобразяване на социалната действителност. Или първата по-внушителна манифестация на революционно-демократичната идеология, която не се появява изолирано в нито една от европейските страни. Така е и при очерка за Ботев, в който акад. Пантелей Зарев показва твърде ярко една специфична черта на българското и европейското възрождане изобщо, отразена в творчеството на най-големите му представители, а именно: „дейното отношение към света“, „титанично-борческото, социално-философското възприемане на света“ (стр.551).

Могат да се посочат тук още примери, а много действителни типологически, общо-идейни и други сходства, които наистина подкрепят цитираната вече мисъл за „специфичност“ и близост на нашето възрождане с възрождането на останалите европейски народи или за сходства между отделни писатели и явления, не са отразени в този труд с по-друго предназначение. Очевидно в това отношение все още сме в границите на добрите предпоставки.

Новите становища и концепции, застъпени в историята, се отнасят повече до оценката на редица автори, до изясняването на някои по-специални въпроси: причините за сравнително по-късното възраждане на българския народ, които не могат да се обяснят само с чуждото робство (стр. 8); ускореното развитие на новите ренесансови форми; сравнителното разглеждане на отделни Софрониеви произведения с творби от други литератури; ранното творчество на Петко Славейков и неговите бунтовни песни от периода на Кримската война, оценени сега по-пълно и в съответствие с вътрешния им патос; главното в патриотичната дейност на книжовници като Райко Жинзифов и Константин Миладинов; преодоляването на редица неверни преценки за идеологията, белетристичното и поетичното творчество на Каравелов; за обсега и спецификата на публицистичния жанр в българската възрожденска литература; за отличителните черти в поезията и художествения метод на Ботев; за неговия борчески оптимизъм; за появата, позициите и приноса на българската литературно-критическа мисъл. Много от направените в тази насока констатации, които не е възможно да бъдат приведени тук, звучат убедително, обогатяват досегащите ни знания, будят размисъл, насочват вниманието към допълнително проучване и на други сходни въпроси.

*

Централно място в историята заемат очерците за по-големите писатели, поети и литературни критици. По начало всички те са изградени в един твърде сходен план, в съответствие с основното предназначение на историята, засягат подробно биографията, обществената дейност, политическите и философските възгледи, най-вече творчеството на съответните писатели и поети. И трябва да се подчертае, че тези очерци създават сравнително явна и пълна представа за най-значителните творци на българската възрожденска литература. Пансий Хилендарски например е показан от проф. Емил Георгиев със своя борчески дух, с отличителните белези на „История славяно-българская“, с всичко онова важно в разбиранията и дейността му, което му отрежда мястото на пръв и пламенен будител на българското национално съзнание. „Четеш историята — забелязва авторът на очерка — и чувстваш как изследователят на българското минало се превръща в агитатор, как агитаторът се задъхва от любов и омраза, как историкът прераства в политически деец, как се изправя като борец. Патриотът, историкът и борецът у Пансий се сливат в един образ и това е образ, непознат на Средновековието. . . един от титаните на Възраждането“ (стр. 41). Софроний Врачански е представен като един оригинален творец, който с главните насоки на своята обществена и просветителска книжовна дейност заставя редом с други лич-

ности на епохата — в сръбското, хърватското или румънското национално възраждане. Все по-неявна се оказва вече някогашната представа за него като преписвач и подражател, без своя мисъл и поглед. Защото днес изпъква и с будната си мисъл, и с горещото си родолюбие, и с активната си политическа дейност, и с безспорните си качества на писател.

С познаване на жизнения път са написани очерците за Васил Априлов и Петър Берон. Приведени са всички техни важни съчинения и идеи, с които импулсират и обогатяват културното развитие на българския народ. Ала тук би трябвало да се осветли главният въпрос за характера на българската културна революция през Възраждането, чийто дейци са именно Априлов, Берон, Райно Попович и други. Очеркът на Кръстьо Генов за Добри Чинтулов дава един синтетичен и верен поглед на живота и творчеството му, като правилно посочва мястото и значението, което възторженият автор на „Къде си, вярна, ти любов народна?“ има в развитието на литературата с това, че „пръв от българските поети схвана и показа по твърде внушителен начин прогресивната национално-действена роля на поезията, нейното истинско революционно-обществено предназначение“ (стр. 237). С подробна характеристика която понякога се губи в обширното изложение, е показан основоположникът на българската революционна идеология и създателят на нашата революционна поема — Георги Раковски. И най-обикновеният на пръв поглед факт от живота и многостранното му дело проф. Георги Дамов е вградил в една правилна концепция за голямото му историко-литературно значение, за огромното му въздействие върху събитията у нас до 60-те години на миналия век. „Организатор и идеолог на национално-революционното движение — четем на стр. 238 — Раковски спои в неразривно единство делото на революционера-практик с вълненията и бляновете на поета-романтик, с търсенията и размислите на книжовника-патриот. Животът му е живот епопея, делото му — безпримерно величав подвиг.“

Всичко важно в биографията и творческия път на Петко Славейков — един от много изследваните напоследък писатели — е отразено с вещина в хубавия очерк за създателя на новобългарската поезия. Ранните му лутания и опити в литературата, творческите му търсения и големи успехи, изявява му в различни жанрове, както и страстната му публицистична дейност, образувала една от най-съдържателните страници на българската възрожденска публицистика, са изложени тук нашироко и върху добре очертаната от акад. Петър Динев фон на обществени борби, настроения и течения. Изяснени са и някои специфични въпроси на Славейковото творчество, които имат съществено значение за по-пълното и правилно осветляване на литературния процес у нас през Възраждането. Ето само някои от верните констатации на автора:

„Поетическата сила на Петко Славейков се развива и укрепва в годините, когато той се хвърля с цялата си страст в големите национални борби и израства като патриот, общественик, народен водач...“ (стр. 314). Като възразява на опита в миналото да се противопоставя общественикът Славейков на поета Славейков (този опит бе приложен също спрямо Каравелов, Ботев и други възрожденски писатели), акад. Петър Динев с основание подчертава: „Тъкмо случаят със Славейков обаче показва, че той се разгръща като поет, когато открива очите си за болките на другите, за заобикалящата го обществена действителност“ (стр. 315). И още: „Оставил дълбока следа в развитието на българската поезия, създад забележителни образци в мемоарната литература, майстор на хумора, един от основателите на българския фейлетон, неуморен и смел публицист и журналист, великолепен познавач на българския език — всичко това хвърля ярко сияние върху писателския му образ“ (стр. 347). Вярно, без да се изчерпват всички съществени черти, са обрисувани Райко Жинзифов, Илия Блъсков, Добри Войников, Васил Друмев.

Освен с посочената вече обзорна глава, последното литературно десетилетие на Възраждането е представено чрез очерците за Любен Каравелов, Христо Ботев и Нешо Бончев. Като проследява накратко жизнения път и идейното формиране на Каравелов, в което с основание изтъква значението не само на руската прогресивна обществена мисъл, но и на родната действителност, (стр. 467) Стойко Божков прави обстоен анализ на огромното му белетристично, публицистично и поетично творчество. Така в очерка се налагат приемливи изводи за „издигането на литературата до висотата на критическия реализъм с характерните за него дълбоки прониквания в социалните противоречия...“ (стр. 461), за големите художествени завоевания на писателя в правдивото и вълнуващо изобразяване на българския живот след Кримската война чрез все по-пълното усвояване възможностите на реалистичния метод и революционно-демократичната идеология. Или за развитието, което Каравелов претърпява като публицист и най-пече като писател в Сърбия и Румъния — една истина, отричана или подценявана в други изследвания, чийто автори твърдят, че до края на живота си Каравелов остава при изявени още в Русия художествени похвати, без да усвои и приложи в практиката си на писател нищо ново; за чертите на неговия хуманизъм; за проявите в „Българи от старо време“ „тънка наблюдателност и знания за живота, способност да отразява съществени неговии черти, богати на индивидуални багри образи и картини, умение да си служи с хумора при типизацията, живост и пластичност на изобразението...“ (стр. 515). С отделни възражения добре е очертана литературната и повече

обществената обстановка в Сърбия, а дейността му там е обяснена с най-важните и прояви като основен момент от творческия път на Каравелов и българо-сръбските взаимоотношения през Възраждането. Към хубавите страни на този очерк трябва да се прибави още анализът на стихотворенията и вярно доловените черти на литературно-критическите му възгледи.

Стегнат, с много типични и сполучливо поднесени черти в образа на Христо Ботев, очеркът на акад. П. Зарев прибавя нови значителни страници към най-хубавото в научната литература за въздъновения автор на „До моето първо либе“ и „Хаджи Димитър“. Още с началните си страници той посочва онова, което отличава безсмъртния революционер и поет от неговите предшественици и съвременници. „Величието на Ботев — изтъква П. Зарев — е в това, че при тогавашната историческа обстановка можа да види най-далече напред в сравнение с всички свои съвременници, и да посочи пътя, който трябва да се следва“ (стр. 544). Или: „Ботев е измежду най-големите оптимисти в нашата литература при тълкуването на историческите перспективи. Той е най-вярващият от всички негови съвременници в разума на историята, движена от барутен дим, окрилена от стоните на ранените и умиращите на барикадите.“ (стр. 565).

Следват наблюдения и констатации, които говорят за едно дълбоко проникване в Ботевия идеен и художествен свят, за едно близко усещане на неговите неповторими по силата си въздействия през студентите и бедни букурещки нощи на българската революционна емиграция, при вестта за стърчащото край София „черно бесило“, или през оня светъл ден на 1871 г., в който от Галац излита огненото му приветствие към парижките комунари. „Ботев — четем на стр. 566. е съзрявал историята като че ли с нейните две страни: идеалната, онова възторжено, пламенно-ласкаво, мамещо напред видение на утрешния ден, което е грабвало духа му, и реалната, жестоката, протичащата сега битка на барикадата, чудовищно студено равновесие у околните към идеалите на новото. Между тези две страни на своя исторически ден е бил разпъван поетът.“ Още тази мисъл настройва читателя нетърпеливо за решенията, които чрез този очерк новата история на българската възрожденска литература ще даде на едни от основните ѝ въпроси, свързани с художествения метод на Ботев. И не може да не се забележи, че в сравнение с досегашното им противоречиво или недостатъчно аргументирано интерпретиране тук те получават много по-правилно и убедително решение. „Трудно е да се направи поиякога разграничението. Да се нарече Ботев само реалист би значело да се обедини неговата лирика, в която има безспорно и романтични моменти и похвати. И, обратното — да се нарече той романтик,

би било неточно не само защото обхваща и обобщава характерното в действителността с реалистични подробности, а защото и неговият романтизъм не може без тях" (стр. 585). Или: „По начало реалист, той умее да пренесе центъра на тежестта на художественото изобразяване върху идеалното, върху ония страни на човешките прояви, които напомнят за романтизма. . . Той прояви необикновена способност да възсъздава идеалното в цялостни, борчески, изключителни характери, носители на големите тенденции на епохата“ (стр. 587).

Както по отношение на останалите очерци, така и в този случай, рецензията не може да отрази всички техни положителни страни. Но мисля, че ще бъде неточен, ако не посоча още една важна особеност на разглежданата история, свързана с втория момент от взаимоотношенията на възрожденската ни литература с други национални литератури — нейната известности въздействие извън родните ѝ граници. Тя е разкрита много непълно в първата обзорна глава, написана от проф. Емил Георгиев, в очерците за Раковски и Каравелов, в очерка за Ботев, чийто автор обобщава: „Ботев е творец не само с национално, а и с общочовешко значение. Той може да беседва с читателя на всяка страна и гордо и свободно пътешествува вече от единия до другия край на света“ (стр. 604).

Историята завършва с кратък синтетичен очерк за Нешо Бончев, в който проф. Г. Димов изяснява същността на литературно-критическите възгледи на московския възпитаник, като изтъква реалното им въздействие върху училищната просвета и литературния живот у нас през 70-те години на миналия век, когато се създава „изискан художествен вкус“. И Димов изтъква заслугите му „както човек с ясно изявени възгледи по въпросите на художественото творчество, съдещ за младата ни книжнина от всички естетически критерии, ратуващ за народността, мисловно наситена и емоционално действена литература (стр. 611).

Не мисля, че е необходимо да се отбелязват конкретно срещашите се в историята противоречиви или не добре прецизирани твърдения; преобладаващият на места констативен подход, изразен в посочване на заглавия на вестници и книги, имена на преводачи и поборници, без да се изяснят по-отчетливо произтичащите от тези данни прояви на литературния процес и литературните взаимоотношения през епохата; нито пък ненужното отрупване с второстепенни факти, прекаленото изтъкване на липса на „поетическа дарба и талант у Раковски“, на неговото днес „литературно-историческо значение“; както и нуждата в самите очерци и обзорни глави или в нареден предговор да се посочи конкретно приносът на някои предходещи историита изследвания, поменати още, че не всички очерци са равностойни, че в отделни случаи анализът на художествените творби е обеднен или утежнен с много подробности от литературно-историческо естество, че на места изложението е неоправдано дълго, разлато. Липсата на една обобщаваща глава е също недостатък. Всичко това се отразява било върху четивността на отделни части на историята, било върху по-непосредното възприемане на нейните немалко и несъмнени положителни качества, които бяха посочени и които всъщност определят значението ѝ на основен научен труд върху българската възрожденска литература. С отразените и в повечето случаи добре обосновани марксистически постановки на принципните въпроси на българското литературно възраждане, с ярката обрисовка на големите личности (Пансий Хилендарски, Георги Раковски, Петко Славейков, Добри Чинтулов, Любен Каравелов, Христо Ботев), разглежданата история бележи нов етап в съвременното и всеотчетливо осветляване на българската възрожденска литература.

Илия Конев

ГЕРОИ И ХАРАКТЕРИ

Ефрем Каранфилов завърши своята критична трилогия „Герои и характери“. Това е едно крупно творческо дело, което обогатява еднакво и културата на читателя, и неговото творческо отношение към някои от най-ярките постижения на художествената литература.

Ефрем Каранфилов не разглежда свои любими писатели и творби с педантичното усърдие на литературните алхимици, които

се стремят да открият на всяка цена разковничето на философския камък в тях. Но той е от малцината ни критици, които умеят с проникването на философ и с лирическата дързост на поет да направят отново героите и характери, съпричастни с нашата съвременност, съизмерими с необятните постижения на чо-